

Kwam de uitvinding van IT niet iets te vroeg?

*Naar een
gezondere vorm
van IT-gebruik*

IT is alomtegenwoordig en lijkt vaak chaos- en stressbevorderend. Willen wij terugkeren naar een meer spirituele vorm van ondernemen, dan moeten wij beginnen met het 'temmen' van de IT. De auteur filosofeert over de invloed van IT op onze samenleving en de mogelijke gevaren ervan.¹

Daan Rijsenbrij

1. Deze reflectie is een geactualiseerde herordening van de eerste oratie van de auteur (Rijsenbrij, 1993).
2. Met onderneming wordt zowel bedrijf als (overheids) instelling bedoeld.

Na de ontdekking van het maken van vuur en de uitvinding van het wiel is IT de derde grote vinding van de mensheid. Maar komt die niet iets te vroeg? De eerste hoofdwet van de automatisering luidt: 'eerst reorganiseren (lees: vereenvoudigen), dan pas automatiseren', anders ben je bezig de chaos te automatiseren. Het heeft er alle schijn van dat wij grootscheeps IT aan het toepassen zijn terwijl wij noch onze samenleving hebben vereenvoudigd noch onze ondernemingen.² IT lijkt daarom vaak chaos- en stressbevorderend.

Een onderneming bestaat in wezen alleen maar uit een verzameling mensen met gemeenschappelijke doelstellingen. De rest – gebouwen, vrachtauto's, lopende banden, geld en dergelijke – vormt slechts het decor waarin die mensen kunnen functioneren. IT krijgt echter een steeds grotere, meer opdringerige rol in dat decor. Dus als wij willen terugkeren naar een meer spirituele vorm van ondernemen, moeten wij beginnen met het 'temmen' van de IT. De zuigkracht van IT richting het verdrinken in mechanische patronen werkt immers contraproductief bij het ontwikkelen van de innerlijke spirituele kracht van een organisatie. Net zoals spiritueel ondernemen geworteld hoort te zijn in spiritueel ingestelde medewerkers, geldt ook voor de terugkeer naar een gezondere vorm van IT-gebruik dat dat begint bij de persoonlijke

attitude van de IT-werker. Daarom wordt hier in de eerste plaats ingezoomd op de mens. Maar wat voor de mens geldt, geldt in wezen ook voor de onderneming.

Dommer

Plato schreef de uitvinding van het schrift toe aan de Egyptische god Theuth, die daar zeer trots op was. In de mythe van Theuth vertelt deze aan koning Thamos van Egypte: 'Dit, o koning, is de kunst die zal maken dat de Egyptenaren wijzer worden en dat hun geheugen gescherpt wordt, want deze vinding is een tovermiddel voor geheugen en wijsheid!' Maar koning Thamos merkte fijntjes op dat zijn vinding vergetelheid zal brengen in de geest van hen die er gebruik van zullen maken, omdat zij dan hun geheugen niet meer oefenen. 'Want', zo vervolgde hij, 'door hun vertrouwen in het schrift te stellen zoeken zij met behulp van vreemde tekens hun geheugen buiten zichzelf. Gij verschaft uw leerlingen de schijn van wijsheid, maar niet de waarheid. Want als zij veel hebben gelezen zullen zij de indruk maken veel te weten, terwijl zij in feite onwetend zijn.' (Plato, 1984a: 121-122)

Ongetwijfeld zal de uitvinder van de zakrekenmachine net als de god Theuth bij Plato denken dat hij de mensheid een grote dienst heeft geleverd.

Samenvatting

Of IT nu te vroeg gekomen is of niet, we moeten ermee leren omgaan. Spiritueel gezien heeft de mens geen IT nodig, maar de computer is nu eenmaal onderdeel geworden van het spel. Wij moeten de maat in IT ontdekken, een maat die past bij de ware statuur van de mens. Maat is nodig in de interactie tussen mens en computer, waarbij de computer dienend is. De grote kunst is hoe wij op een volwassen manier leren omgaan met informatie.

En ik moet toegeven dat het gebruik van een zakrekenmachine efficiënter is dan het heen en weer bladeren in een logaritmetafel, wat nog in de mode was in mijn middelbareschooltijd. Maar koning Thamos van Egypte heeft ook hier gelijk dat een dergelijke vinding de domheid bevordert. Hoeveel mensen bezitten niet een zakrekenmachine zonder de flauwste notie te hebben van de rekenprocessen? Mutatis mutandis geldt precies hetzelfde voor het navigatiesysteem. Vroeger moest je handig zijn in het lezen van wegenkaarten en goed op de ANWB-borden letten. Nu volg je gehoorzaam de enigszins dwingende stem uit het navigatiesysteem, zonder enig gevoel van richting. Een vraag die bij dergelijke IT-producten kan worden gesteld is: is de mens niet steeds meer aan het verdommen?

Feitenverzamelaars

De uitvinding van de geautomatiseerde gegevensverzameling, databases geheten, was een grote verbetering ten opzichte van de ordners en hangmappen uit het verleden. In de eerste databases werden slechts getallen opgeborgen. Tegenwoordig kan alles de computer in, zoals teksten, plaatjes, tekeningen, geluidsfragmenten en videofragmenten die interactief kunnen worden afgespeeld. Wat mij verbaast is het aantal databases en de hoeveelheid informatie die erin opgeslagen ligt. Dit was in het 'handmatige' tijdperk schier ondoenlijk geweest.

Zijn wij bezig met een soort kenniskapitalisme? Hebben wij – en daarmee bedoel ik individuen, ondernemingen en (overheids)instellingen – allemaal onze eigen pakhuizen met zogenaamde informatie? Dit zou mij niets verbazen, gezien het feit dat wij op school niet hebben leren omgaan met informatie en dat wij zijn opgevoed met het wijdverbreide misverstand dat het bezitten van veel feitenmateriaal gelijk wordt gesteld aan kennis. Het is hier op zijn plaats de uitspraak van de Egyptische koning Thamos lichtelijk geactualiseerd aan te halen: 'Door ons vertrouwen in gegevensver-

zamelingen te stellen zoeken wij met behulp van vreemde tekens het geheugen buiten onszelf.' Zou koning Thamos, die irritante betweter, dan toch een beetje gelijk hebben of gaan de volgelingen van de god Theuth door met die gegevenslawine? De drang naar het verzamelen van feiten is na Theuth in hoog tempo doorgedaan. In zijn utopische roman *Het kralenspel* (Hesse, 1984: 19), die omstreeks het jaar 2200 speelt, geeft Hermann Hesse een terugblik op het 'feuilletonistische' tijdperk, de eerste helft van de twintigste eeuw. Hij beschrijft een situatie waarin rond elke gebeurtenis, zoals de verkoop van een beroemd schilderij, de veiling van een waardevol handschrift, het afbranden van een oud kasteel of een schandaal in een adellijke familie, vele duizenden feuilletons werden geschreven waarin grote hoeveelheden feiten werden gepresenteerd van allerlei aard: anekdotisch, historisch, psychologisch, erotisch. Over elk actueel gebeuren barstte een verwoed geschrijf los. Overigens behoorden tot het feuilleton ook bepaalde spelletjes die de lezers zelf activeerden en waarin ze hun oververzadigde feitenkennis konden spuien, zoals het vreemde verschijnsel van het 'kruiswoordraadsel'. Duizenden mensen zaten in hun vrije tijd over vierkanten en kruisen uit letters gebogen, waarvan zij de hokjes volgens bepaalde spelregels invulden. Deze toestand die Hermann Hesse in 1943 beschreef, herkennen wij zoveel jaar later nog steeds. Het schrijven van de feuilletons is vervangen door het computerondersteund genereren van allerlei, meestal nietszeggende, feitenkennis door alles met alles te associëren. De kruiswoordpuzzels zijn vervangen door computerspelletjes die langzaam maar gedegen elke vorm van creativiteit in de kiem smoren. Kortom, het lijkt wel of wij steeds meer verslaafd raken aan het produceren van teksten. Er is sprake van een informatielawine die vaak meer ontstaat uit de behoefte van de verzender om iets uit te zenden dan van de ontvanger om iets te weten: het bekende 'zendingensyndroom'.

Het blijkt dat wij voor onze besluitvorming steeds meer informatie nodig hebben. Het schijnt zeer moeilijk te zijn om daarin de juiste maat te vinden. Door de veelheid aan informatie en de onoverzichtelijkheid menen we dat de besluitvorming zelf dan ook maar geautomatiseerd moet worden. Automatisering impliceert dat het besluitvormingsproces in een vast patroon wordt gegoten, wat leidt tot een ontmenselijking van onze samenleving. Als ik zie hoe mechanisch sommigen omgaan met hun zakrekenmachine en hun navigatiesysteem, vrees ik het ergste voor de IT-ondersteuning van de besluitvorming. Trouwens, een manager die uitsluitend op grond van managementinformatie beslist, kan worden vervangen door een intelligente pc.

Verslaving aan IT

IT heeft een grote aantrekkingskracht, daar is op zich niets mis mee. Tenzij die aantrekkingskracht verwordt tot zuigkracht – persoonlijke verslaving, doordat we in de greep komen van technische vernuftigheden en verslaving in de zin van slaaf worden van geautomatiseerde arbeids- c.q. maatschappelijke processen.

Een verzameling actieve softwarecomponenten, elk toegerust met kennistechnologie die parallel aan elkaar kan werken, ligt binnen handbereik. We krijgen dan een systeem dat problemen kan oplossen met een complexiteitsaard en met een snelheid die ons eigen denken niet meer kan bevatten. Toch is het geheel nog volledig mechanisch, we worden dan volledig geleefd door het geprogrammeerde denken.

Bijna iedereen is met bijna iedereen verbonden door televisie, gsm, sms, mms, Google, Twitter, chats, blogs en niet te vergeten het internet zelf: 'always on, always connected'. Het is tegenwoordig bijna onbehoorlijk als je niet bereikbaar bent. Een ether die gonst van de elektronische signalen, een aarde die in de toekomst doortrokken zal zijn met glasvezelkabels die elke woning binnendringen. Een laserverbinding van mijn studeerkamer met de rest van het universum, eenzaam maar niet alleen. Dit betekent dat je overal ter wereld via de netwerken kunt werken alsof je thuis achter je eigen personal computer zit.

Netwerken zullen steeds meer verrijkt worden door de toevoeging van allerlei extra diensten, door de deskundigen aangeduid met 'value added networks'. Het is echter niet ondenkbaar dat in het netwerk een 'intelligentie' wordt ingebouwd, waardoor het netwerk zijn componenten zelf gaat besturen. Zoals menige IT-goeroe beweert is het internet met zijn aangesloten miljoenen processoren de alomtegenwoordige computer geworden. De alomtegenwoordige computer waakt dan over waar je bent, wat je doet en wellicht hoe het met je staat. Deze elektronische 'moeder' geeft geen garanties voor een rechtvaardige samenleving. Ik vraag mij af welke zin het heeft om steeds sneller en steeds meer informatie te distribueren zolang er voor ons mensen nog steeds niet meer dan 24 uur in een dag gaan. Het is belangrijk ons bij die distributie van gegevens de vraag te stellen: zit de andere kant hier echt op te wachten of moeten wij zo nodig die gegevens kwijt? Door het grote gebrek aan maatgevoel sturen wij steeds meer flauwekul aan elkaar op. Dit hebben we immers al jarenlang geoefend in de niet-geautomatiseerde vorm, zoals nog elke dag blijkt als ik in mijn brievenbus kijk.

Het is de vraag of de samenleving mentaal klaar is voor de alles met alles verbindende netwerk-infrastructuren. We stevenen langzamerhand af op een mens-computersamenleving waarin die mens wellicht de ondergeschikte rol moet gaan spelen. In de terminologie van Ouspensky (1979) is de doorsnee mens zelf een machine, maar een zeer eigenaardige machine. Hij is een machine die onder gunstige omstandigheden en bij een juiste behandeling kan weten dat hij een machine is; en als hij zich dit ten volle heeft gerealiseerd, kan hij middelen vinden om op te houden een machine te zijn. Dus wellicht kan door een bewuste confrontatie tussen de mensmachine en de computer-machine de mens loskomen uit zijn mechanisch handelen.

Zou de gebruiker eindelijk bevrijd worden van de dwangmatige patronen van de computer? Of zal door het 'opvoeren' van de processor – sommigen herinneren zich nog wel de sensatie bij het opvoeren van de bromfiet – de geest van de gebruiker langzamerhand worden dolgedraaid?

Wel hebben ervaringen reeds aangetoond dat het werken met een geavanceerde grafische interface de 'luiheid in het denken' bevordert en leidt tot taalarmoede. Koning Thamos zou zeggen: zie je wel!

Schoonheid in automatiseren

Het grote belang van schoonheid en de ware rol van kunst ligt in het loskomen uit de kleingeestige gedachteprocessen. Voor het begrip 'schoonheid' grijpen we terug naar de dialoog tussen Socrates en Diotima (Plato, 1984b: 204-208) over de vraag: 'Wat is schoonheid?' Hierin worden de verschillende uitingsvormen van schoonheid als fysieke schoonheid, subtiële of mentale schoonheid en causale schoonheid behandeld, evenals de daarachter liggende schoonheid zelf. Ware schoonheid is een absoluut begrip volgens Plato. Dat wil zeggen dat door elke rustige geest, een geest die niet wordt opgejaagd door hebzucht, angst, vooroordeel et cetera, dezelfde schoonheid wordt herkend. Daarom geeft schoonheid de kracht door de verslaving heen te breken.

Wat het begrip 'schoonheid' betreft toont de automatisering grote verwantschap met de wiskunde. Geautomatiseerde oplossingen zijn geordend. De consequente ordening kan een zekere schoonheid vertonen vanwege het 'altijd' van de consequentie, een gevoel van maat en ritme.

Schoonheid in de digitale wereld betekent in feite: vrij van gerommel dan wel kleinzielige verfraaiingen. Een ontwerp hoort geordend, strak, evenwichtig en natuurlijk in elkaar te zitten tegen de achtergrond van een degelijk fundament. Menig functioneel ontwerp is óf 'lek' (incompleet, inconsistent) óf onleesbaar (intellectualistisch). De volgende ramp is een uitgebalanceerd functioneel ontwerp dat gemaakt is na een onvolledige informatieanalyse. Door de stroom van veranderingen en uitbreidingen – een van mijn collega's noemt dat het 'erkerbouwen' – krijgen we alsnog een kind met een waterhoofd. U kent bij u in de buurt vast ook wel zo'n mooi statig woonhuis dat qua functionaliteit niet meer voldoet aan de hedendaagse bewoning. Er worden dan zoveel dakkapellen, erkers en eventueel andere uitwassen aan geplakt, dat de oorspronkelijke architectonische harmonie geheel is overwoerd.

Sleur in het gebruik van IT leidt in toenemende mate tot de alomtegenwoordige slordigheid, 'slurdigheid' dus! Deze sleur veroorzaakt de luiheid van de geest, waardoor de rede buiten werking wordt gesteld. In het begin gaven we de schuld aan de computer als we weer een slordigheid hadden begaan; tegenwoordig hoor ik dit excuus nauwelijks meer. Zou dit komen doordat we tot het inzicht zijn geraakt dat wij, gebruikers, de schuldigen zijn? Of is dit een gewennings- dan wel

mentaal afstompingsproces? Sleur bij het gebruik van informatietechnologie leidt tot verlies van schoonheid van onze werkzaamheden, waardoor de vreugde verdwijnt. Schoonheid heeft echter alles te maken met 'maat', een van de vier belangrijkste Platonische deugden (Plato, 1991a: 214; Plato, 1993: 40 e.v.).

Drijfzand

Veel tradities suggereren dat wij mensen geschapen zijn naar het beeld van de Schepper, zodat wij ook zelf in staat zijn een (eigen) schepping te maken. Een zogenaamde subschepping voor het ego. Met de opkomst van de computers kunnen wij nu een (persoonlijke) geautomatiseerde subschepping maken.

De grot van Plato (Plato, 1991b: 377-382) dringt zich op. Die grot waarin we alleen maar naar de schimmen zitten te turen in plaats van bezig te zijn met de echte dingen. De automatisering van de samenleving betekent in feite dat wij druk bezig zijn om een kelder in de grot aan te leggen. Een kelder waar, wellicht net als in mijn jeugd bij ons thuis, de apparaten (toen de cv-ketel en de wasmachine) staan opgesteld. Apparaten die moeten zorgen dat ons leven wordt veraangenaamd. De kans is zeer wel aanwezig dat wij een dergelijke fascinatie gaan krijgen voor al deze 'dode' apparaten, dat wij in die kelder zullen gaan wonen. In plaats van dat wij na 2500 jaar proberen uit de grot, de gevangenis van de zintuiglijke wereld, te ontsnappen, zijn wij bezig die gevangenis steeds luxer en behaaglijker in te richten met IT. In die grot hebben we ook nog computerspelletjes bedacht, IT-spelletjes van het soort waaraan Hermann Hesse refereert. Wat deze spelletjes met elkaar gemeen hebben is de isoleringstendens. Ik bedoel hiermee dat wij voortaan spelletjes kunnen doen zonder tegenspeler van vlees en bloed, wat in de mode is gekomen vanaf het walkmantijdperk. Lekker ons eigen plekje in de schepping zonder het risico te lopen in contact te geraken met onze medeschepselen.

Ook Gurdjieff (1986) benadrukt dat de mens opgesloten zit in de gevangenis van zijn conditionering.³ Hij poneert dat je alleen uit de gevangenis kunt ontsnappen als je je ervan bewust bent dat je in de gevangenis zit. Dus rijst dan de vraag of de huidige IT-producten de gebruikers uit de grot of gevangenis helpen. Maar het lijkt wel of de mens het zich op dit moment comfortabel aan het maken is in zijn grot, een gevangenis van alle digi-

3. Conditionering is een wat 'ouderwets' woord voor programmering!

tale gemakken voorzien. Het risico van gemak ligt in de bestending van de huidige conditionering die de doodsteek zal zijn voor de creativiteit.

Het gebruik van computers kan leiden tot een meedogenloze confrontatie met het vaak beperkte functioneren van onze geest. De discipline van de computer is vele malen groter dan de discipline van het menselijk denken. De computer voert ook meedogenloos rechtlijnig uit wat gevraagd wordt, zonder rekening te houden met de gevoelens van zijn 'partner' of andere verzachtende omstandigheden.

Als u zich de rol van software realiseert, zult u zich wellicht afvragen: zijn we wel verantwoord bezig? Is alles wel goed uitgetest? Foutloze programma's zijn immers nog steeds een utopie. Vormen de apparaten uitgerust met die software een directe of indirecte bedreiging voor de mens?

Uitweg

Of IT nu te vroeg gekomen is of niet, we zullen ermee moeten leren omgaan. Laten we vooropstellen dat spiritueel gezien de mens geen IT nodig heeft, maar de computer is nu eenmaal onderdeel geworden van het spel. Dit speelgoed kan ons veel vreugde schenken zolang wij niet in de ban van dat eigengemaakte speelgoed komen, zolang wij niet een verslaving ontwikkelen die uiteindelijk zal leiden tot dienstbaarheid aan apparatuur in plaats van te genieten van het spel van de schepping. Hoewel wordt gepretendeerd dat de huidige vorm van automatiseren/digitaliseren mensen vrijer maakt, heb ik toch de stellige indruk dat de spirituele kracht van mens en bedrijf danig wordt beknot door de dwangbuis van vaak mensonteerende IT-implementaties. Om een beetje rustig door deze woelige tijd heen te komen dienen wij de maat in IT te ontdekken, een maat die past bij de ware statuur van de mens. Maat is nodig in de interactie tussen mens en computer, waarbij de computer dienend wordt en blijft. Dus maat vanuit de mens in het gebruik en maat vanuit de computer in zijn functioneren. Maat is een van de centrale concepten bij Plato.

IT is op zich een neutrale aangelegenheid. Het gaat dus om de wijze waarop wij ermee omgaan; dit geldt al vanaf het dynamiet van Nobel ruim honderd jaar geleden tot de kernenergie die wij vorige eeuw ontdekten. De grote kunst is hoe wij op een volwassen manier leren om te gaan met informatie. De stortvloed aan informatie neemt welhaast exponentieel toe in de tijd. Niet

»De grote kunst is hoe wij op een volwassen manier leren om te gaan met informatie«

de beheersing van de technologie maar het leren omgaan met die informatie dient op de eerste plaats te staan.

Het grote drama van de IT is de idee-fixe dat een overhaaste toepassing van nieuwe IT veel geld zal opleveren. Elke nieuwigheid wordt – nog voordat die is uitgekristalliseerd in het laboratorium – wereldwijd ingezet. Dat leidt vaak tot onvolwassen, instabiele IT-toepassingen. Doodzonde, iets meer geduld en discipline zal tot een veel betere IT leiden! Er is dus orde en discipline nodig. We zitten nu in het midden van dat woelige tijdvak. Alles om ons heen wordt IT-enabled en moet op het internet. Nieuwe technologieën spoelen over ons heen. Logisch dat wij zo af en toe het gevoel hebben te verdrinken in de chaos van nieuwe IT-uitdagingen. Maar terugkijkend uit het jaar 10.000 zal men zich verbazen over het feit dat in een uiterst korte periode van een krappe honderd jaar op de drempel naar het derde millennium de totale samenleving radicaal werd getransformeerd. Tussen 1950 en 2050 zagen we een drastische overgang van lompe, onhandige, domme computers naar een volledige IT-enabled samenleving, een samenleving waarin IT mens en onderneming ondersteunt om zich maximaal te ontplooiën. Ik sluit af met een kleine verbetering van het advies bij het Orakel van Delphi: 'Mens herken je Zelf'. Immers, het kardinale onderscheid tussen de mens en de computer blijft de rede. De rede

is het menselijk instrument waarmee wij beslissingen behoren te nemen. Een computer kan geen beslissingen nemen, hij kan ze alleen ondersteunen. Trouwens, geestelijke inspiratie zal nooit in een computer oprijzen.

Praktische businessspiritualiteit balanceert tussen idealisme op zijnsniveau en realisme op doenniveau, waarbij de cruciale succesfactor de bevrijding uit de verslaving door IT is. Daarom enig IT-advies voor een onderneming die haar medewerkers echt spirituele ruimte wil bieden om zich als mens te ontwikkelen in de werksituatie:⁴

- Formuleer een manifeste over de menselijke maat in IT op ondernemingsniveau.
- Bouw een persoonlijke digitale werkruimte voor elke medewerker, waarin hij/zij ongedwongen kan functioneren.
- Ontwerp een digitale kantoortuin waarin kantoorwerkers op een effectievere, efficiëntere en mensvriendelijkere manier kunnen samenwerken.

Technisch zijn deze zaken allemaal te realiseren, het hangt van het topmanagement af of zij hun medewerkers een werkelijk inspirerende IT-werkomgeving willen bieden. Het zou overigens niet misstaan als de ondernemingsraad en wellicht zelfs de vakbonden eens wat meer oog krijgen voor het spiritueel welzijn van mensen in een IT-omgeving.

Literatuur

- Gurdjieff, G.I. (1986). *Het leven is alleen echt, wanneer Ik Ben*. Wassenaar: Mirananda.
- Hesse, H. (1984). *Het kralenspel*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Ouspensky, P.D. (1979). *De mens en zijn mogelijke evolutie*. Wassenaar: Mirananda.
- Plato (1984a). *Platoon deel 1. Phaidros*. Amsterdam: De Driehoek.
- Plato (1984b). *Platoon deel 1. Symposion*. Amsterdam: De Driehoek.
- Plato (1991a). *Platoon deel 10. Politeia boek IV*. Amsterdam: De Driehoek.
- Plato (1991b). *Platoon deel 10. Politeia boek VII*. Amsterdam: De Driehoek.
- Plato (1993). *Platoon deel 11. De wetten*. Amsterdam: De Driehoek.
- Rijsenbrij, D.B.B. (1993). *Automatisering: vloek of zegen?* Inaugurale rede uitgesproken bij de aanvaarding van het bijzonder hoogleraarschap in de bedrijfsinformatica aan de Vrije Universiteit. Lansa Publishing.

4. Voor studieonderwerpen, zie www.rijsenbrij-academy.nl.

Dr. Daan Rijsenbrij

is architect in de digitale wereld en personal IT-coach. E-mail: daan@rijsenbrij.eu.